

MUZZOLINI, ALFRED: *Les images rupestres du Sahara*.- Col. Préhistoire du Sahara, 1.- Toulouse, Autor, 1995.- 448 p., 510 il. en b./n. i color (30 x 20).

Fa justament deu anys que A. Muzzolini incorporà a la bibliografia de l'art saharià el seu fonamental llibre sobre els conjunts rupestres dels massissos centrals del gran desert¹. Ara ens presenta el gran llibre de teoria general que tots esperavem si tenim en compte la seva llarga dedicació a l'estudi de les extraordinàries representacions rupestres de diverses èpoques que es troben a la part septentrional del continent africà. Impossible donar en aquesta breu recensió un comentari pormenoritzat d'aquest dens llibre que creiem que passarà a ésser essencial de cara al futur de la recerca i ja és un amplíssim i profund estat de la qüestió. Així doncs, ens limitarem a donar-ne una molt abreujada sinopsi.

En els seus textos, A. Muzzolini procedeix per «aproximacions» successives a la temàtica que conflueixen en encertades conclusions. El llibre es compon de 24 capítols, des de la presentació del marc físic — a través del temps i també l'actual — fins a uns resultats finals que sintetitzen les idees, amb freqüència ben innovadores, de l'autor.

La seva història de la investigació del passat del Sàhara és, al nostre parer, el millor que s'ha escrit sobre aquesta qüestió. Aplaudim la reivindicació que s'hi fa de la figura de R. Vaufrey. Amb justícia hi queda molt ben subratllat el paper essencial d'Henri Lhote en aquesta història. Es pot dir que avui ja existeix una Prehistòria saharaiana individualitzada, amb reunions freqüents — per exemple la de Milà, el 1990² — i fins i tot revistes especialitzades (com *Sahara* que dirigeix el mateix A. Muzzolini). S'introdueix d'aquesta forma un capítol sintètic sobre la Prehistòria del Sàhara i un altre amb una visió de conjunt sobre les seves manifestacions artístiques.

1. ALFRED MUZZOLINI, *L'art rupestre préhistorique des massifs centraux sahariens*. Cambridge Monographs in African Archeology, n. 16. BAR International Series, n. 318. Oxford, 1986, 356 p., 71 figs., mapes i quadres.- D'aquest llibre en donarem una àmplia recensió a *Ars Praehistorica*, V-VI, 1986-1987, p. 294-296.- També remetem al lector al nostre article «Henri Lhote i l'art rupestre del Sàhara», en aquest mateix *Butlletí*, VII-VIII, 1993-1994, p. 283-308, amb figures.
2. GIULIO CALLEGARI (ed.), *L'arte e l'ambiente del Sahara preistorico: dati e interpretazioni*, Milà, 1993 (= *Memorie delle Società Italiana di Scienze Naturali e del Museo Civico di Storia Naturale di Milano*, XXVI, fasc. II, 1993). 556 p., amb figures.- En aquesta reunió, A. Muzzolini presentà un treball fonamental: «Chronologie raisonné des diverses écoles d'art rupestre du Sahara central» (p. 387-397).

Tres capítols es succeeixen per a definir els objectius de l'obra: que es busca i amb quins mitjans, els criteris possibles per a la classificació i la cronologia, i el mètode que adopta i propugna l'autor. A partir d'aquestes premisses, un altre capítol defineix les escoles principals que s'encadenen en el temps — amb alguns *hiatus* — i que són les que segueixen. Pels gravats: Bubalí naturalista, Tazina (Bubalí esquemàtic), del «guerrer libi» i alguns inclassificables Precamellins. Per les pintures: els Caps Rodons, Bovidià del Tassili-Acacus, els tipus negroides de Sefar-Ozanearé, els tipus mixte d'Abaniora, i els tipus euròpids d'Iheren-Talilahia. S'afegeixen a la llista els gravats i/o pintures dels pastors de Ti-n-Anneuin, els personatges de cap de *bâtonet* (o Caballins), els carros (al «galop volant» al Sàhara central; esquemàtics a la regió occidental) i les representacions del període Camelí. L'encaix d'aquestes escoles en les cronologies relativa i absoluta és objecte d'altres dos capítols.

Lamentant l'escassetat d'excavacions arqueològiques en territori saharià, el capítol onzè rastreja les dades que poden relacionar-se amb les etnies a les que correspondrien les escoles artístiques. O sigui, com el mateix autor indica, la funció social de l'art rupestre i les interrelacions de les escoles artístiques amb els ètnics. Destacarem aquí la possible relació de l'escola del «guerrer libi» amb el problema dels orígens dels tuaregs, l'admirable raça sotmesa al genocidi pels diversos moderns estats polítics de la regió, com ha assenyalat recentment un llibret de V. Beltrami i M. S. Baistrocchi³.

L'autor presenta després el seu pensament sobre el significat o significats (o, com ell diu, amb frase proustiana, *a la recherche du sens perdu*), deduint i analitzant algunes «claus de lectura»: el comparativisme etnogràfic amb els Peuls, la mitologia egípcia, l'estructuralisme, les categories del sagrat i la funció simbòlica.

Ve a continuació la descripció dels llocs en funció de la geografia, en dotze capítols, plens d'erudició, que es refereixen als frisos amb representacions rupestres de les següents regions: el Tassili de Tamrit, el Tassili central i el Tassili del nord-oest, l'Ued Djerat, el sud del Tassili i la Tadrat algeriana, l'Acacus, el Hoggar, l'Aïr i l'Adrar dels iforas, el Djado com a frontera entre el món bereber i el món tubu, el Mathendus, de l'Atlas saharià al Río de Oro, i de la Tripolitania a Núbia. El corpus iconogràfic reunit és molt considerable.

Finalment, el capítol vint-i-quatrè compendia el pensament d'A. Muzzolini, que hom se sent temptat de transcriure, però que la seva extensió ho impedeix. Es pot dir que l'art del Sàhara és un «univers simbòlic» i que les seves imatges són probablement el millor paradigma que expressa tota la problemàtica d'altres riques regions en diversos llocs de la terra. Destaquem, particularment, la necessitat de la seva lectura per a totes les persones que, en les geografies més variades, s'ocupen de l'art prehistòric i protohistòric.

3. VANNI BELTRAMI i MASSIMNO S. BAISTROCCHI, *I Tuareg tra esilio, resistenza ed integrazione. Testimonianza e riflessioni*. Chieti, Vecchio Faggio Editrice, 1994, 106 p.

L'obra acaba amb un annex sobre les datacions de C14 i la seva fiabilitat, amb una extensa i quasi exhaustiva bibliografia, un suggestiu glosari, amb taula d'il·lustracions i un ben elaborat index temàtic i geogràfic. Per a qualificar-lo breument volem dir que, al nostre entendre, el llibre d'A. Muzzolini constitueix la excel·lent culminació dels treballs de recerca al Sàhara a les acaballes del segle XX.

E. RIPOLL PERELLÓ

DUPRÉ i RAVENTÓS, XAVIER: *L'arc romà de Berà*.- Institut d'Estudis Catalans, Monografies de la Secció Històrico-Arqueològica, III.- Barcelona, 1994.- 321 pp., 91 figs., XXIII láms. (20'5 x 27)

Tesis doctoral dirigida por el Dr. Miquel Tarradell, leída en la Universidad de Barcelona en 1992. Es el primer estudio detallado del arco de Berà, edificación datada tradicionalmente en época de Trajano, debido a la inscripción que se conservaba en el friso. El arco se halla situado a 13/14 millas romanas al nordeste de la antigua *Tarraco*, sobre la *Via Augusta*. Es una construcción de una sola obertura, de base rectangular, dos podios con zócalo divididos del cuerpo central por una moldura corrida. El arco está destacado por una arquivolta moldurada. El entablamiento estaba formado por un arquivolta moldurada, un friso moldurado donde se conservaba la inscripción, una cornisa con denticulados y quizás, coronado por un ático. La cornisa actual es producto de la restauración de 1840. El arco está enmarcado por cuatro lesenas, dos en la parte interna y dos de ángulo en el exterior, los zócalos del podio les hacen de plinto y están coronadas por capiteles corintios, cuatro de los cuales son todavía los originales.

El Dr. Dupré hace un estudio detallado de las fuentes escritas, tanto de las que se refieren a la descripción del arco como de las transcripciones de la inscripción. La recopilación es exhaustiva desde el primer escrito conservado de M. Accursio, de 1525, hasta finales del siglo XIX, recogiendo de las posteriores sólo las de especial valor científico. Igual procedimiento sigue con toda la documentación gráfica conocida. Analiza el proceso de transformación que ha sufrido el aspecto del arco y estudia las diferentes transcripciones de la inscripción latina del friso. El capítulo se cierra con dos apéndices. El primero recoge una ficha para cada transcripción de la inscripción hasta finales del siglo XIX y el segundo está destinado a todas las representaciones gráficas del arco de Berà hasta 1840, y de las posteriores sólo figuran las que tienen especial interés.

En el tercer capítulo, «La conservación», se analizan las restauraciones sufridas por el arco. De la primera, de 1788, se detalla el largo proceso administrativo previo a la intervención y el cuidadoso informe preparado por el arquitecto Josep Prat en 1780. Las obras de restauración fueron llevadas a cabo por Joan Antoni